

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-19>

УДК 343.226

О. М. ХРАМЦОВ

доктор юридичних наук, професор

професор кафедри кримінально-правових дисциплін

E-mail: akhramtsov@karazin.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0137-2626>

Харківській національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, Майдан Свободи, 4

ОСОБЛИВА ЖОРСТОКІСТЬ ЯК ОЗНАКА СКЛАДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ (ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ)

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* В статті висвітлено кримінально-правові, кримінологічні та психологічні проблеми особливої жорстокості як способу вчинення кримінальних правопорушень. Вирішення цих проблем має істотне значення для кваліфікації дій винних осіб, призначення їм кримінального покарання з урахуванням як самого діяння, так і особи винного та розробки заходів індивідуального запобігання кримінальних правопорушень, які характеризуються особливо жорстоким способом їх вчинення.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Наголошується на тому, що особливої жорстокості є складним феноменом, який характеризується кримінально-правовим, кримінологічним та психологічним змістом. Для правильної кваліфікації дій винних осіб, призначення останнім кримінального покарання і розробці заходів по індивідуальному запобіганню кримінальних правопорушень з ознаками особливої жорстокості мають значення кожна з цих складових. Зазначається, що особливої жорстокості, як спосіб вчинення кримінального правопорушення слід досліджувати через призму кримінального фізичного або психічного насильства, як суспільно небезпечного діяння, що характеризує об'єктивну сторону складу кримінального правопорушення. Робиться висновок про те, що кримінально-правова оцінка особливої жорстокості не повинна обмежуватись лише її об'єктивними ознаками. Обов'язковим є встановлення таких її суб'єктивних ознак, як вина, мотив, мета, емоційний стан особи в момент вчинення кримінального правопорушення. Важливе значення при цьому має і сприйняття дій винної особи з боку потерпілого або інших осіб (відчуття фізичних або психічних страждань). На підставі дослідження кримінальних правопорушень з ознаками особливої жорстокості, здійснено класифікацію особливої жорстокості за комплексною підставою. Зазначається, що дослідження особистості суб'єкта, який вчинив кримінальне правопорушення з ознаками особливої жорстокості дозволить здійснити правильну кваліфікацію його дій, призначити відповідне кримінальне покарання або інші заходи кримінально-правового характеру і в подальшому здійснювати адекватні заходи індивідуального запобігання подібних кримінальних правопорушень в майбутньому.

Висновок. Обґрунтовано висновок про те, що особливої жорстокості як обставина, що обтяжує покарання та безпосередня ознака об'єктивної сторони окремих кримінальних правопорушень є саме способом їх вчинення, тобто їх зовнішнім проявом. Разом з тим для правильної кваліфікації дій винних осіб, призначення останнім справедливого кримінального покарання є необхідним встановлення суб'єктивних ознак таких дій та окремих ознак та характеристик особи винного. Лише такий підхід дозволить здійснювати належне кримінально-правове, кримінологічне та психологічне забезпечення протидії кримінальним правопорушенням з ознаками особливої жорстокості. Класифікація особливої жорстокості як способу вчинення кримінального правопорушення за комплексною підставою, що надана в роботі буде мати як теоретичне, так і важливе практичне значення для діяльності правозастосовних органів.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: кримінальне правопорушення, склад кримінального правопорушення, насильство, особливої жорстокості, суб'єкт кримінального правопорушення, обставини, що обтяжують покарання, спосіб вчинення кримінального правопорушення, кваліфікація кримінальних правопорушень, призначення покарання.

Як цитувати: Храмцов О. М. Особлива жорстокість як ознака складу кримінального правопорушення (теоретичний та практичний аспект). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право».* 2024. Вип. 38. С. 169-177. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-19>

In cites: O. M. Khramtsov (2024) Extra cruelty as a sign of the composition of a criminal offense (theoretical and practical aspect). *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (38), P. 169-177. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-19> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Особлива жорстокість як спосіб вчинення кримінального правопорушення в законодавстві про кримінальну відповідальність передбачена в якості обставини, що обтяжує покарання (п.10 ч. 1 ст. 67 КК України) та як обов'язкова ознака об'єктивної сторони кваліфікованого вбивства (п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України). В кримінальному праві обставини, які обтяжують покарання - це визначені законодавством умови, при наявності яких під час учинення суспільно небезпечного діяння чи за його наслідками суд уповноважений призначити більш суворий вид/або розмір покарання, передбачений нормою Особливої частини КК України. Щодо вказаного вбивства, то особлива жорстокість є обов'язковою ознакою складу кримінального правопорушення (способом його вчинення), встановлення якого впливає і на кваліфікацію, і на призначення кримінального покарання.

Але особлива жорстокість як спосіб вчинення кримінального правопорушення не обмежується лише своїми об'єктивними ознаками. Для її встановлення потрібна наявність низки її суб'єктивних ознак і встановлення особливостей особистості злочинця. Без наявності цієї «тріади» неможливо говорити про особливу жорстокість як ознаку кримінального правопорушення.

Для цього представники правозастосовних органів повинні використовувати напрацювання не тільки науки кримінального права, а і суміжних з нею наук: кримінології та юридичної психології. Це дозволить об'єктивно, всебічно і повно дослідити механізм вчинення кримінального правопорушення і не допустити порушень при кваліфікації і особливо при призначенні кримінального покарання винним особам. Нажаль при кваліфікації дій винних осіб, які характеризуються особливою жорстокістю та призначенні їм кримінального покарання такі вимоги часто не дотримані.

Стан наукового дослідження теми. Проблема кримінально-правового, кримінологічного та психологічного забезпечення протидії кримінальним правопорушенням, що вчиняються з особливою жорстокістю була предметом досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Серед них праці : Акимової А. С. [8]; Балабанової Л. М. [6]; Гребенюка М. О. [2]; Закалюка А. П. [14]; Керімова А. З. [11]; Костенка О. М. [7]; Рощиної І. О. [13] Смілянського Я. Г. [12]; Сотули О. С. [10] Шалгунової С. А. [9] та інших.

Разом з тим дослідження цього питання не носили комплексного характеру, в яких досліджувалися не тільки ознаки особливої

жорстокості як способу вчинення кримінального правопорушення, а і інші важливі складові даної кримінально-протиправної поведінки, включаючи і особистість винного.

Мета дослідження. Метою роботи є надання комплексної характеристики особливої жорстокості, яка матиме значення :

- для кваліфікації кримінального правопорушення;
- призначення покарання винним з урахуванням суспільної небезпечності діяння та особи, що його вчинила;
- розробці і здійсненню заходів індивідуального запобігання кримінальних правопорушень, що вчиняють з особливою жорстокістю.

Основні результати дослідження. Жорстокість та особлива жорстокість є предметом дослідження в юридичній психології, кримінології, кримінальному праві. На наш погляд, жорстокість - це передусім порушення ціннісного ставлення до інших людей, яке має морально-психологічну природу. У юридичній психології термін «жорстокість» застосовується: по-перше, для визначення особливо небезпечних способів вчинення кримінального правопорушення, по-друге, для визначення певних якостей особистості злочинця; по-третє, для комплексного визначення всіх об'єктивних та суб'єктивних факторів кримінального правопорушення, включаючи його наслідки для суспільства в цілому.

Особлива жорстокість є притаманною, у першу чергу, насильницьким кримінальним правопорушенням. Вона має значення для оцінки суспільної небезпечності таких правопорушень не лише у випадках, коли потерпілому заподіюється особливі фізичні та психічні страждання, а й тоді, коли відповідні ознаки способу вчинення кримінального правопорушення виступають проявом стійкої особистісної якості. Особлива жорстокість завжди в таких випадках усвідомлювана та вмотивована і виступає як засіб досягнення мети або як сама мета.

Тому слід погодитись з положеннями Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти життя та здоров'я особи» № 2 від 7 лютого 2003 року, в яких визначається, що умисне вбивство є вчиненням з особливою жорстокістю, якщо винний, позбавляючи потерпілого життя, усвідомлював, що завдає йому особливих фізичних (шляхом заподіяння великої кількості тілесних ушкоджень, тортур, мордування, мучення, в т. ч. з використанням вогню, струму, кислоти, лугу, радіоактивних речовин,

отрути, яка завдає нестерпного болю тощо), психічних чи моральних (шляхом зганьблення честі, приниження гідності, заподіяння тяжких душевних переживань, глуmlinня тощо) страждань, а також якщо воно поєднане із глумлінням над трупом або вчинювалося в присутності близьких потерпілому осіб – і винний усвідомлював, що такими діями завдає останнім особливих психічних чи моральних страждань [1, с. 179-180].

У психологічних роботах, присвячених дослідженню феномену жорстокості та особливої жорстокості, стверджується, що про них слід говорити лише на підставі аналізу суб'єктивної сторони діяння, особистісного сенсу дій злочинця, а не тільки на підставі зовнішніх фактичних обставин.

М. О. Гребенюк поділяє всі кримінальні правопорушення, що вчинені з особливою жорстокістю, на види за способом застосованого насильства: фізичне насильство та психічне насильство. До правопорушень першої групи належать: умисне спричинення тілесних ушкоджень, вбивство, побої, мордування, катування, згвалтування. Другу групу складають кримінальні правопорушення, що здійснюються шляхом психічного впливу (доведення до самогубства). Психічне насильство може виражатися у висловленні реальних погроз розправи не лише над жертвою, а й над його близькими, наприклад, після його вбивства [2, с. 188-189].

Таким чином, для особливої жорстокості як кримінально-правової категорії є обов'язковим наявність кримінального фізичного чи психічного насильства в діях винних осіб. Тобто особлива жорстокість – це саме насильницький спосіб вчинення суспільно небезпечного діяння.

Жорстокість в юридичній психології також розглядається як якість особи, яка реалізується в певній поведінці (в більшості випадків, насильницькій поведінці). На думку авторів юридичної енциклопедії, жорстокість, становить різко негативну властивість характеру особи, яка виявляється у заподіянні особі або групі осіб, а також тваринам фізичних чи моральних страждань. Жорстокість може бути як самоціллю, так і засобом досягнення певної мети [3, С. 71].

На наш погляд, в основі жорстокості та особливої жорстокості лежить деформація ціннісної системи особистості. Під впливом негативної соціалізації особи вона отримує характер соціальної установки. Це усвідомлене заподіяння шкоди іншим індивідуумам у вигляді страждань та мучень, що є проявом

таких негативні якостей особистості винного, як безжалісність, жорстокість, що відображаються у насильницькому способі вчинення кримінального правопорушення або обставовці його вчинення, а суб'єктивна сторона характеризується прямим або непрямим умислом.

Автори кримінологічного довідника під «жорстокістю» розуміють різко негативну властивість характеру, що виявляється у заподіянні іншій особі (групі осіб), а також тваринам фізичних чи моральних страждань. Може бути як самоціллю, так і засобом досягнення певної мети [4, с. 157].

Я. Г. Смілянський під терміном «жорстокість» розуміє властивість особистості, що характеризується прагненням до заподіяння страждань, мучень людям або тваринам, виражається в діях, бездіяльності, словах, а також фантазуванні відповідного змісту [5, с. 592].

Л. М. Балабанова наголошує, що жорстокості як якості особистості сприяють інші характерні риси: емоційна або інтелектуальна нездатність до співчуття, егоцентризм, емоційна холодність, інтелектуальна тупість, фанатизм, захопленість домінуючою ідеєю, навіюваність, гіпертимність, манакальний афект або глибока депресія, професійні деформації. Разом з тим, вона наголошує, що жорстокість не можна списувати на патологію психіки. За допомогою розробленої програми було вивчено 500 кримінальних справ про вбивства, вчинені з особливою жорстокістю. Одним із завдань дослідження було порівняльне вивчення особливостей вчинення вбивств з особливою жорстокістю психічно здоровими особами й особами із психічними аномаліями, але осудних (психопатія, хронічний алкоголізм, органічні захворювання головного мозку, олігофренія). Результати свідчать, що понад половину таких вбивств вчинили психічно здорові люди [6, с. 187-188,190].

Часто під час проведення кримінального провадження про кримінальні правопорушення, які вчинені з особливою жорстокістю, психолого-психіатричною експертизою встановлюється дисоціативний розлад особистості (соціопатія). Він характеризується ігноруванням особою соціальних норм, імпульсивністю, агресивністю. Іноді соціопатія потрактовується як різновид психопатії, а інколи – як патологія властивостей особистості. О. М. Костенко визначає соціопатію як стан неузгодженості волі і свідомості людини із законами соціальної природи: неузгодженість волі із зазначеними законами – це стан сваволі; неузгодженість свідомості із законами соціальної природи – це стан ілюзій. В особі утворюється так званий

«комплекс сваволі і ілюзій», тобто соціопатія – це ураження особистості комплексом сваволі й ілюзій. Для того щоб порушувати закони соціальної природи, відображені у формі кримінального законодавства, воля має перебувати у стані сваволі, а свідомість – у стані ілюзій, утворити так званий «комплекс сваволі й ілюзій» [7, с. 35].

Разом із тим, викликає певні зауваження позиція тих науковців, які вважають, що руйнівною силою особливої жорстокості виступає особливо жорстокий мотив. Є незрозумілим, що мається на увазі. В основі мотиву, зазвичай, лежить певна потреба. Це може бути потреба задовольнити свої садистські нахили. Тому особливо жорстоким може бути лише спосіб задоволення такої потреби. Мотиви можуть виступати критерієм класифікації дій осіб з особливою жорстокістю. Про це в роботі йти мова буде далі.

Спеціальні психологічні дослідження виявили найбільш значущі особистісні характеристики, що притаманні особам, які вчиняють насильницькі злочини.

До них належать: яскраво виражена агресивність, низький морально-етичний рівень, нездатність до співчуття, надмірна агресивність, конфліктність тощо. В основі вибору кримінально-протиправної поведінки завжди лежить мотив, тому жорстокість як кваліфікуюча ознака існує лише в тих випадках, коли винна особа обирає конкретний спосіб дій та бажає завдати потерпілому особливих страждань, що, у свою чергу, характеризує такі якості особи злочинця, як нещадність, безжалісність.

Беззаперечно для особливої жорстокості є обов'язковим сприйняття потерпілим такого способу вчинення кримінального правопорушення. Це сприйняття здійснюється через мучення і страждання останнього. А. С. Акімова справедливо пропонує враховувати як зовнішній, так і внутрішній зміст поняття «особлива жорстокість».

Зовні вона може характеризуватися своєю формою, інтенсивністю впливу та прояву, іншими словами, способом вчинення злочину. Внутрішній зміст цього поняття полягає в тому, як позначився особливо жорстокий спосіб посягання на жертві (чи відчувала вона у цьому разі особливі мучення і страждання), її близьких або оточуючих [8, с. 301].

В свою чергу, С. А. Шалгунова та Л. В. Мальована під «жорстокістю» у кримінальному праві пропонують розуміти протиправну, суспільно небезпечну поведінку винної особи, яка полягає в такому:

1) застосуванні заходів фізичного впливу на тіло потерпілої особи або близьких їй осіб, що полягає в навмисному завданні ударів, незначних тілесних ушкоджень, але протягом тривалого часу, впливі на тіло потерпілої людини будь-якими предметами, засобами, речовинами (колючими, ріжучими, гарячими, холодними, лугом, кислотою тощо), що спричиняє нестерпні фізичні страждання;

2) психічному впливі на потерпілу особу, що завдає їй нестерпних або суттєвих психічних страждань та психологічних переживань, пов'язаних із вчиненням стосовно інших осіб протиправних або злочинних діянь (знущання над близькими потерпілому особами, вчинення відносно них насильницьких статевих злочинів, заподіяння їм тілесних ушкоджень, смерті, їх мучення й інші аналогічні дії [9, с. 179].

На наш погляд, це надто широке визначення особливої жорстокості в кримінальному праві. Окрім того, термін «поведінка» не є кримінально-правовим.

В кримінальних законодавствах окремих країн (Республіка Казахстан) в якості обставин, що обтяжують покарання, разом з особливою жорстокістю, виділяє і садизм, знущання та мучення потерпілого. На наш погляд, знущання та мучення є саме наслідками особливої жорстокості і не потребують окремого встановлення в законі. Що стосується садизму, то в психології та психіатрії садизм розглядається як вид статевого збочення, за якого сексуальне задоволення досягається в ситуації необмеженої влади над іншою людиною. Для досягнення статевого задоволення садист може нанести жертві тілесні ушкодження або навіть вбити її.

Вважаємо, що законодавець цих країн під терміном «садизм» розумів набагато ширше коло насильницьких дій. Тривалість та інтенсивність насильства поєднуються в цьому випадку з приниженням честі та гідності людини, знущанням над нею. До того ж, відсутня раціональна мета таких дій. Має місце ворожа мотивація насильства, метою якої є заподіяння фізичних або моральних страждань потерпілому. У цих випадках відсутній зовнішній привід до вчинення злочину.

Ми вважаємо, що включення садизму в перелік обставин, які обтяжують покарання, є зайвим. Він у законодавстві застосовується в широкому сенсі цього слова, а не у психологічному. Законодавство не повинно мати в собі понять, які вживаються в декількох значеннях. Це призводить до термінологічної плутанини та неясності визначення і, як наслідок, – до

складнощів у разі кваліфікації дій винних осіб та призначення їм адекватного вчиненому кримінального покарання.

Важливим питанням теорії та практики законодавства в цій сфері є особливості встановлення особливої жорстокості у випадках, коли потерпілому завдається велика кількість ушкоджень. У науці існує думка про те, що велика кількість поранень, заподіяних потерпілому, є достатньою підставою для визнання вбивства з особливою жорстокістю навіть у тому випадку, якщо потерпілий знепритомнів від перших ударів – і завдяки цьому не відчував особливих мучень і страждань. Таке може бути, але не завжди.

Ми підтримуємо позицію О. С. Сотули про те, що у випадку визначення наявності особливої жорстокості у вчиненому діянні заподіяння численних поранень потерпілому необхідно пов'язувати, в першу чергу, з умислом винної особи. Встановлення факту заподіяння великої кількості поранень ще не є остаточною підставою для кваліфікації «вчиненого з особливою жорстокістю». Судовій інстанції необхідно довести, що винний діяв з умислом, спрямованим на вчинення злочину з цією кваліфікуючою ознакою. Зокрема, якщо злочинець у процесі вчиненого наносить численні рани жертві, усвідомлюючи, що таким чином заподіє їй зайвих мучень, то в подібних випадках слід говорити про особливо жорстокий спосіб вчинення злочину, навіть якщо потерпілий знепритомнів під час нанесення перших ударів [10, с. 226-227].

Так А. Л. Керімов пропонує визначити умисне вбивство, яке вчинене з особливою жорстокістю як позбавлення життя людини, що супроводжується застосуванням психічного та/або фізичного насильства з метою завдання потерпілому або його близьким особливих фізичних та/або психічних страждань, а також з метою глумління над трупом. Автор також систематизує форми прояву особливої жорстокості як способу вбивства: фізичне та психічне насильство; вчинення вбивства у присутності близьких потерпілому осіб; вчинення його щодо потерпілого, який перебуває у безпорадному стані; вбивство декількох осіб одного за одним; багаточисельною групою; глумління над трупом [11, с. 4].

Слід лише додати, що у разі вирішення питання щодо наявності в діях злочинця особливої жорстокості у випадку численних поранень необхідно враховувати такі істотні моменти: свідомий вибір знаряддя, застосування якого не могло не призвести до множинності поранень; тривалість побиття потерпілого; час

між нанесенням першого та останнього ударів; розташування ран та інших ушкоджень на тілі жертви; характер і локалізація заподіяних поранень; співвідношення сил винного і потерпілого; обстановку місця події.

Існує думка, що до особливої жорстокості слід відносити і вбивство одного за одним декількох потерпілих. У цьому випадку для наявності особливої жорстокості потрібно встановити, що винний усвідомлював те, що другий потерпілий розумів характер його наступних дій і їхню спрямованість.

На наш погляд, у цьому випадку винний має усвідомлювати не те, що потерпілий розуміє його наступні дії, які будуть спрямовані на його вбивство, а те, що завдає під час вбивства особливих психічних страждань останньому. Прикладом цього є вбивство батьків на очах у неповнолітніх дітей.

Дискусійним у науці є питання відмежування насильницьких кримінальних правопорушень, пов'язаних з особливою жорстокістю, і насильницьких злочинів відносно осіб, які перебувають у безпорадному стані.

О. С. Сотула наголошує, що страждання для перерахованих потерпілих у такому випадку виражаються не лише в жорстокому фізичному впливі на них з боку винного, а саме в тому, що усвідомлюються факт знуцання над особою та реальна і невідворотна небезпека позбавлення життя. Вони не можуть опиратися вбивці і є, таким чином, приреченими на смерть, що, зрозуміло, виступає причиною особливих моральних страждань для потерпілого перед смертю. З іншого боку, це свідчить про виняткову, патологічну аморальність вбивці, що не може не бути підставою для визнання таких дій обставиною, що обтяжує умисне вбивство. Це стосується і випадків глумління на трупом. Вчений пропонує, разом з «особливою жорстокістю», вживати поняття «винятковий цинізм» [10, с. 230-231].

Дозволимо собі не погодитися з такою позицією. Особлива жорстокість характеризується як об'єктивними, так і суб'єктивними ознаками.

Винний має усвідомлювати той факт, що заподіє потерпілому особливих фізичних або моральних (психічних) страждань. І лише тоді його дії слід відповідно кваліфікувати. Що ж стосується виняткового цинізму, його ознаки мають лише об'єктивний характер, у якому належним чином не відображаються суб'єктивні характеристики особистості злочинця.

Як справедливо наголошує Я. Г. Смілянський, є помилкою думка окремих вчених про

обов'язковість фактичного відчуження потерпілим особливих фізичних мучень і/або страждань.

Це призводить до того, що у випадках, коли потерпілий із незалежних від винного причин не відчував мучень і страждань (низький больовий поріг у потерпілого, втрата ним свідомості під час першого удару тощо) буде кваліфіковане як завершене просте вбивство та замах на вбивство з особливою жорстокістю [12, с. 418].

Дискусійним у науці є також питання про визнання вбивством з особливою жорстокістю випадків заподіяння страждань іншим особам. Вважається, що такі випадки не можна відносити до вбивств з особливою жорстокістю. Дозволимо не погодитися з цим.

Ми підтримуємо думку про те, що вчинення дій, пов'язаних з особливою жорстокістю в присутності близьких потерпілому осіб, є однією з характеристик особи злочинця, що підтверджує його безжалісність і безсердечність, адже він умисно змушує інших людей переживати через болісну смерть свого близького. До того ж, як справедливо наголошується, присутність близьких завдає моральних страждань і самому потерпілому, тому що він розуміє, як вони страждають [13, с. 149].

Об'єктивно особливу жорстокість характеризують насильницькі дія чи бездіяльність, які мають ознаки знущання, катування, мучення, велика кількість поранень, їхня локалізація та характер, знаряддя вчинення злочину, час, який минув між нанесенням першого і останнього поранення, співвідношення сил злочинця і жертви, знаряддя вчинення кримінального правопорушення.

Суб'єктивно особлива жорстокість характеризується умислом (бажанням) завдати особливих страждань потерпілому або іншим особам (близьким потерпілого).

А. П. Закалюк та його колеги виділяють десять ознак і проявів особливої жорстокості у разі вчинення насильницьких злочинів. Вони диференціюють ці ознаки за різними елементами складу кримінального правопорушення.

Зокрема, щодо об'єктивної сторони вбивства з особливою жорстокістю вони відносять: 1) спосіб вбивства (використання безпосередньо до або в процесі його вчинення катування, мордування, мучення, термічних, хімічних, кріогенних засобів, отрути, кислоти, які спричиняють біль, тощо); прижиттєве, багаторазове нанесення ран, інших больових відчуттів; відмова пожаліти жертву, яка перебуває в тяжкому стані, вбивство декількох осіб по черзі; 2) використання або створення спе-

цифічної обстановки (вчинення злочину в присутності близьких потерпілому осіб, які усвідомлюють характер дій винного; потерпілого, який перебуває в безпорадному стані внаслідок малолітства або похилого віку, хвороби, алкогольного чи наркотичного сп'яніння); 3) характер поведінки винного безпосередньо після вчинення діяння (перешкоджання наданню або залишенню без допомоги потерпілого, відчуття останнім особливих страждань, глумління над трупом, окрім випадків його знищення чи розчленування з метою приховати злочин).

Суб'єктивними ознаками є: 1) виключно безсердечне, безжалісне ставлення до потерпілого та його близьких; 2) мотив особливо жорстокого поводження як самоціль; 3) усвідомлення винним значного фізичного або психічного страждання; 4) свідоме допущення спричинення значного фізичного або психічного страждання; 5) прямий умисел на застосування особливої жорстокості; 6) непрямий умисел на застосування особливої жорстокості.

До ознак суб'єкта мають бути віднесені психофізіологічні та психічні особливості, частіше за все – в сексуальній сфері, що проявляються у завданні потерпілому особливо сильних фізичних або психічних страждань, які визначаються частіше як садизм [14, с. 6-7].

Ці ознаки, на наш погляд, можуть бути поширені на всі випадки вчинення насильницьких злочинів з особливою жорстокістю.

Перерахувати зовнішні форми особливої жорстокості неможливо, однак класифікувати її можна, хоча така класифікація матиме умовний характер.

В її основу покладений комплексний показник, який включає в себе ознаки об'єктивної та суб'єктивної сторони кримінального правопорушення; особливості мотивації, конкретну життєву ситуацію вчинення діяння; психологічну характеристику особистості злочинця тощо.

Проведений нами аналіз вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються з особливою жорстокістю, дозволяє виділити такі її види:

1) імпульсивна жорстокість (викликана реакцією суб'єкта на ситуацію, його емоційною нестриманістю);

2) інструментальна жорстокість (використовується для досягнення певної кримінально протиправної мети, наприклад залякати потерпілого або інших осіб);

3) «вимушена» жорстокість (виступає результатом погроз та вимог з боку лідера злочинної групи);

4) жорстокість як результат групової солідарності (реалізується бажання особи зберегти чи підвищити авторитет у групі; виступає різновидом «інструментальної» жорстокості);

5) жорстокість як основний мотив злочинного діяння (в ній проявляються особистісні якості особи (агресивність, садизм, зневажання інших осіб, егоїзм тощо).

Зазначені типи особливої жорстокості повинні мати значення для диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності осіб і застосування до них засобів виправлення та ресоціалізації. Особливу жорстокість можна поділити на види і за іншими підставами:

1) залежно від моменту виникнення бажання вчинити такі дії: заздалегідь обдумане та така, що виникла раптово;

2) залежно від контрольованості свідомістю особи: усвідомлена та неусвідомлена;

3) залежно від мотивації: функціональна, пізнавальна, садистична.

Висновки. Таким чином, можна дійти до наступних висновків:

1. Особлива жорстокість є комплексним кримінально-правовим, кримінологічним та психологічним феноменом.

2. При кваліфікації дій винних осіб та призначенні їм кримінального покарання є

обов'язковим дослідження кримінально-правового, кримінологічного та психологічного аспекту особливої жорстокості як ознаки способу вчинення кримінального правопорушення.

3. Особлива жорстокість розглядається через призму кримінального фізичного або психічного насильства, інтенсивність якого вона характеризує.

4. Не можна обмежуватися при встановленні ознак особливої жорстокості лише її зовнішніми (об'єктивними) ознаками.

5. Такі суб'єктивні ознаки кримінальних дій, які є проявом особливої жорстокості, як форма вини, мотив, мета, емоційний стан злочинця мають істотне значення для кваліфікації дій винної особи.

6. Дослідження особистості суб'єкта, який вчинив кримінальне правопорушення з ознаками особливої жорстокості (в тому числі із залученням фахівців з інших наукових напрямків) дозволить здійснити правильну кваліфікацію його дій, призначити відповідне кримінальне покарання або інші заходи кримінально-правового характеру і в подальшому здійснювати адекватні заходи індивідуального запобігання подібних кримінальних правопорушень в майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про судову практику у справах про злочини проти життя та здоров'я особи : постанова Пленуму Верховного Суду України № 2 від 7 лютого 2003 р. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України з кримінальних справ (1973–2012 роки). Станом на 1 червня 2012 р. / упоряд. : Ю. М. Грошевий, О. В. Капліна, В. І. Тютюгін. Харків : Право, 2012. 324 с.
2. Гребенюк М. О. Особлива жорстокість як обставина, що обтяжує покарання (психологічний аспект). *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Юридичні науки.* 2015. Випуск 1, Том 3. С. 188-192.
3. Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 2, Д–Й / редколегія : Ю. С. Шемшученко [та ін.]. Київ : Українська енциклопедія, 1998. 744 с.
4. Кримінологічний довідник : довідникове видання / за наук. ред. О. М. Бандурки, О. М. Джузи, О. М. Литвинова. Харків : Діса Плюс, 2013. 412 с.
5. Смілянський Я. Г. Особлива жорстокість як кваліфікуюча ознака умисного вбивства. *Форум права.* 2009. № 3. С. 591–596.
6. Балабанова Л. М. Судебная патопсихология (вопросы определения нормы и отклонений) : монографія. Донецк : Сталкер, 1998. 432 с.
7. Костенко О. М. Злочин і відповідальність за нього у світлі соціального натуралізму (щодо соціально-натуралістичної доктрини кримінального законодавства). *Право України.* 2010. № 9. С. 31-39.
8. Акімова А. С. Особлива жорстокість як спосіб вчинення злочинних посягань. *Порівняльно-аналітичне право.* 2015. № 4. С. 300-301.
9. Шалгунова С. А., Мальована Л. В. Поняття й ознаки жорстокості в кримінальному праві та законодавстві України. *Право і суспільство.* 2015. № 3. С. 172-181.
10. Сотула О. С. Кримінально-правова охорона життя людини в країнах романо-германської правової сім'ї : ретроспектива, компаративістика, моделювання : монографія. Харків : Видавець Іванченко І. С., 2015. 429 с.
11. Керімов А. З. Кримінальна відповідальність за умисне вбивство з особливою жорстокістю : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2013. 16 с.
12. Смілянський Я. Г. Особливості суб'єктивної сторони вбивства з особливою жорстокістю. *Форум права.* 2010. № 3. С. 415–420.
13. Рощина І. О., Гуменюк К. В. Підстави кваліфікації умисного вбивства як такого, що вчинене з особливою жорстокістю. *Юридичний вісник.* 2014. № 1 (30). С. 146-150.

14. Закалюк А. П., Жарый В. Д., Ковальский В. С. Преступление, совершенное с особой жестокостью. Научный обзор результатов исследования. Киев, 1989. 186 с.

Стаття надійшла до редакції 17.10.2024

Стаття рекомендована до друку 22.11.2024

O. M. KHRAMTSOV

Doctor of law, professor

Professor of the Department of Criminal Law

E-mail: akhramtsov@karazin.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0137-2626>

V.N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Maidan Svobody, 4

EXTRA CRUELTY AS A SIGN OF THE COMPOSITION OF A CRIMINAL OFFENSE (THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECT)

ANNOTATION. *Introduction.* The article highlights the criminal law, criminological and psychological problems of extra cruelty as a way of committing criminal offenses. Solving these problems is essential for qualifying the actions of guilty persons, assigning them a criminal punishment, taking into account both the act itself and the individuality of the guilty person, and developing measures for the individual prevention of criminal offenses that are characterized by a particularly brutal way of committing them.

Summary of the main results of the study. It is emphasized that extra cruelty is a complex phenomenon characterized by criminal-legal, criminological and psychological content. Each of these components is important for the correct qualification of the actions of guilty persons, the appointment of the latter criminal punishment and the development of measures for the individual prevention of criminal offenses with signs of extra cruelty. It is noted that extra cruelty as a method of committing a criminal offense should be investigated through the prism of criminal physical or mental violence, as a socially dangerous act that characterizes the objective side of the criminal offense. It is concluded that the criminal-legal assessment of extra cruelty should not be limited only to its objective signs. It is mandatory to establish such subjective features as guilt, motive, purpose, emotional state of a person at the time of committing a criminal offense. At the same time, the perception of the guilty person's actions by the victim or other persons (feeling of physical or mental suffering) is also important. Based on the study of criminal offenses with signs of extra cruelty, a classification of extra cruelty was carried out on a complex basis. It is noted that the investigation of the personality of the subject who committed a criminal offense with signs of extra cruelty will allow to carry out the correct qualification of his actions, to assign an appropriate criminal punishment or other measures of a criminal-legal nature, and in the future to implement adequate measures for the individual prevention of similar criminal offenses in the future.

Conclusion. The conclusion that extra cruelty as a circumstance aggravating punishment and a direct sign of the objective side of certain criminal offenses is precisely the way of their commission, i.e. their external manifestation, is substantiated. At the same time, for the correct qualification of the actions of guilty persons, the imposition of a fair criminal punishment by the latter, it is necessary to establish the subjective signs of such actions and individual signs and characteristics of the guilty person. Only this approach will make it possible to implement proper criminal-legal, criminological and psychological protection against criminal offenses with signs of extra cruelty. The classification of extra cruelty as a way of committing a criminal offense on the basis of the complex basis presented in the work will have both theoretical and important practical significance for the activities of law enforcement agencies.

KEY WORDS: *circumstances aggravating punishment, composition of a criminal offense, criminal offense, extra cruelty, method of committing a criminal offense, qualification of criminal offenses, punishment, subject of a criminal offense, violence.*

REFERENCES

1. On judicial practice in cases involving crimes against life and health of a person: resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine No. 2 of February 7, 2003. Collection of resolutions of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine on criminal cases (1973–2012). As of June 1, 2012 / edit. : Yu. M. Groshevy, O. V. Kaplina, V. I. Tyutyugin. Kharkiv: Pravo, 2012. 324 p. (in Ukrainian)
2. Grebenyuk M. O. (2015). Extra cruelty as a circumstance that aggravates punishment (psychological aspect). *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Legal sciences.* Issue 1, Volume 3. P. 188-192. (in Ukrainian)
3. Legal encyclopedia: in 6 volumes, V. 2, D–J / editorial board: Yu. S. Shemshuchenko [and others]. Kyiv: Ukrainian Encyclopedia, 1998. 744 p. (in Ukrainian)
4. Criminological reference book: reference edition / under science. ed. O. M. Bandurka, O. M. Djuzha, O.M. Litvynov. Kharkiv: Disa Plus, 2013. 412 p. (in Ukrainian)
5. Smilyansky Ya. G. (2009). Extra cruelty as a qualifying sign of intentional murder. *Forum of Law.* No. 3. P. 591–596. (in Ukrainian)
6. Balabanova L. M. (1998). Forensic pathopsychology (issues of determining the norm and deviation): monograph. Donetsk: Stalker. 432 p. (in Russian)

7. Kostenko O. M. (2010). Crime and responsibility for it in the light of social naturalism (regarding the social-naturalistic doctrine of criminal legislation). *Law of Ukraine*. No. 9. P. 31-39. (in Ukrainian).
8. Akymova A. S. (2015). Extra cruelty as a method of committing criminal offenses. *Comparative and analytical law*. No. 4. P. 300-301. (in Ukrainian).
9. Shalgunova S. A., Malyovana L. V. (2015). Concepts and signs of cruelty in criminal law and legislation of Ukraine. *Law and society*. No. 3. P. 172-181. (in Ukrainian)
10. Sotula O. S. (2015). Criminal-legal protection of human life in the countries of the Romano-Germanic legal family: retrospective, comparative studies, modeling: monograph. Kharkiv: I. S. Ivanchenko Publisher. 429 p. (in Ukrainian).
11. Kerimov A. Z. (2013). Criminal responsibility for intentional murder with extra cruelty: autoref. thesis ... cand. of legal sciences: 12.00.08. Kharkiv. 16 p. (in Ukrainian)
12. Smilyansky Ya. G. (2010). Peculiarities of the subjective side of murder with extra cruelty. *Forum of Law*. No. 3. P. 415–420. (in Ukrainian).
13. Roschyna I. O., Gumenyuk K. V. (2014). Grounds for the qualification of intentional murder as one that committed with extra cruelty. *Legal Bulletin*. No. 1 (30). P. 146-150. (in Ukrainian).
14. Zakaliuk A.P., Zhary V.D., Kovalsky V.S. (1989). Crime committed with extra cruelty. Scientific review of research results. Kyiv. 186 p. (in Russian).

The article was received by the editors 17.10.2023

The article is recommended for printing 22.11.2023